

Європейське право

як багатовимірний феномен: підходи до розуміння і визначення поняття

О. В. Стрельцова

кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

У роботі висвітлюються та критично аналізуються підходи до розуміння європейського права як особливого юридичного та цивілізаційного феномену. Зокрема, досліджуються такі концепції: «європейське право» як сукупність національних правових систем держав Європи; «європейське право» як право Європейського Союзу, «європейське право» як регіональна підсистема міжнародного права та інтегративний підхід.

Ключові слова: Європейська правова традиція, право Європейського Союзу, право європейських регіональних міжнародних організацій, формування європейського права.

В работе рассматриваются и критически оцениваются подходы к пониманию европейского права как особого юридического и цивилизационного феномена. В частности, исследуются такие концепции: «европейское право» как совокупность национальных правовых систем государств Европы, «европейское право» как право Европейского Союза, «европейское право» как региональная подсистема международного права и интеграционный подход.

Ключевые слова: Европейская правовая традиция, право Европейского Союза, право европейских региональных международных организаций, формирование европейского права.

This article examines and critically estimates understanding of the European law as the special legal and civilization phenomenon. In particular, such conceptions are probed: «European law» as aggregate of the national legal systems of the states of Europe, «European law» as law of the European Union, «European law» as regional subsystem of international law and integration approach.

Keywords: *European legal tradition, law of the European Union, law of the European regional international organizations, forming of the European law.*

Останнім часом європейське право як особливий юридичний феномен стало одним із пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної юридичної науки. У спеціальній науковій літературі широко дискутується питання щодо розуміння і визначення його поняття, змісту і місця у правовій системі України. Науковці звертаються до висвітлення тих чи інших підходів до розуміння європейського права переважно в контексті розгляду окремих його аспектів (зокрема, порівняльної характеристики правових систем європейських держав, правового регулювання процесів європейської інтеграції, інституційних і правових засад діяльності європейських міжнародних міжурядових організацій, юридичної природи Європейського Союзу і його правової системи тощо). Вагомий внесок у дослідження цих проблем зробили такі вчені, як М. Гердеген, М. М. Гнатівський, О. О. Гріненко, Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, Ю. М. Колосов, Л. А. Луць, Б. Н. Топорнін, Ю. С. Шемшученко, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова та ін. Водночас, з огляду на те, що термін «європейське право» широко вживається як у працях з міжнародного права, так і з теорії права, а також у дослідженнях, які проводяться в рамках галузевих юри-

дичних наук, і при цьому по-різному інтерпретується, актуальним видається аналіз підходів щодо розуміння європейського права як самостійного явища.

На сьогодні в доктрині склалося декілька концептуальних підходів до розуміння європейського права і відповідно до визначення його поняття, які можна умовно об'єднати в чотири основні групи.

1. В рамках першого підходу терміном «європейське право» позначається сукупність юридичних норм, які утворюються і діють в рамках правових систем європейських держав. У цьому випадку «європейське право» виступає узагальнюючим поняттям щодо всієї сім'ї національних правових систем окремих держав Європи [6, с. 34]. Цей підхід поділяють, зокрема, такі вітчизняні вчені, як Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова. Через призму дослідження європейського приватного права зазначені науковці пропонують класифікувати правові системи держав Європи (а отже, і право, що є нормативною основою цих систем) на підставі їх належності до загальної європейської правової традиції, яка залежно від умов соціоісторичного розвитку поділяється на Східну і Західну. Виходячи з цього, Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова в межах європейської правової сім'ї виділяють такі групи правових систем: поперше, романську; германську (центральноєвропейську) і англосаксонську, які формувалися у руслі західної традиції права. По-друге, східноєвропейські правові системи, становлення і розвиток яких обумовила східна традиція права. По-третє, центрально-східноєвропейські правові системи – їх формування відбувалося під впливом обох традицій [14, с. 16, 24].

У спеціальній юридичній літературі можна зустріти критичні зауваження щодо виділення окремої правової сім'ї європейських правових систем. Зокрема, на думку А. Ю. Машкіної, такий підхід «позбавлений внутрішньої логіки», оскільки об'єднувати

національні правові системи в єдину правову сім'ю на підставі того, що держави є географічно європейськими – безпідставно [8, с. 1]. Проте, на наш погляд, правовим системам держав Європи дійсно притаманні спільні риси, оскільки їх генезис відбувався на підґрунті спільної правової традиції. Разом з тим, недоліком цього визначення європейського права є те, що за такого підходу фактично ігноруються суттєві відмінності, що існують між національними правовими системами європейських держав, наприклад, між романо-германським правом, яке домінує в континентальній Європі, та англосаксонським правом Великобританії й Ірландії. Крім того, вбачається, що наведене визначення європейського права може розглядатися в історичному аспекті, однак є надто вузьким у контексті сучасних реалій розвитку європейського права, правові норми якого формуються вже не тільки на національному рівні (в рамках правових систем європейських держав), а й на наднаціональному (в рамках правової системи такого наднаціонального міждержавного об'єднання, як Європейський Союз) та на міжнародному рівнях (в рамках міжнародних міжурядових організацій Європи).

2. Прихильники другого підходу під європейським правом розуміють систему правових норм, які регулюють суспільні відносини в рамках Європейського Союзу (ЄС), тобто європейське право і право ЄС розглядаються ними як тотожні, синонімічні поняття. Цю точку зору поділяє, наприклад, російська дослідниця К. О. Петрова, яка у своїй статті «Європейське право як юридичний феномен» пише, що ЄС є специфічною міжнародною організацією, яка породила особливу систему норм – європейське право [9, с. 105]. Послідовним представником цього підходу був свого часу і російський вчений Б. Н. Топорнін. Відзначаючи багатозначність поняття «європейське право», він віддавав пе-

ревагу саме вузькому його значенню, згідно з яким – це право, за допомогою якого здійснюється регулювання діяльності Європейських співтовариств та ЄС загалом [12, с. 17]. Схожу позицію у визначенні європейського права підтримує й інший російський науковець – Л. М. Ентін. На обґрунтування своєї точки зору дослідник наводить такі аргументи: термін «європейське право» може застосовуватися до правових норм, які створюються в рамках ЄС в силу того, що він відображає участь у формуванні цього права та його реалізації значної, а в перспективі – більшої частини європейських держав. Водночас, розглядаючи структуру європейського права, Л. М. Ентін поряд із правом ЄС включає до неї також положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. – міжнародного договору, розробленого і укладеного в рамках іншої регіональної організації – Ради Європи, сторонами якого виступають всі 47 держав-членів цієї організації (при цьому 27 держав-членів ЄС є одночасно членами Ради Європи) [6, с. 34, 50].

Таке тлумачення терміна «європейське право» більш вдале порівняно з двома першими в рамках згаданого підходу. Безумовно, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є провідним документом Ради Європи, договором, що відіграє визначальну роль для правопорядку цієї організації і, в силу її широкого членського складу, має загальноєвропейське значення. Дія положень Конвенції забезпечена ефективним механізмом контролю (моніторингу) за її дотриманням, головним елементом якого виступає Європейський суд з прав людини. Більше того, Договір про Європейський Союз в редакції Лісабонського договору 2007 р. (§ 2 ст. 6) передбачає можливість приєднання цього міждержавного об'єднання до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як самостійної Сторо-

ни (на сьогодні приєднання ще не відбулося) [13].

Але компетенція Ради Європи, в тому числі у правотворчій сфері, поряд із таким провідним напрямком діяльності організації, як захист прав і основоположних свобод людини, охоплює також співробітництво в галузях конституційного, цивільного і кримінального права; соціальну сферу; галузі культури, освіти, спорту, молодіжної політики; захист довкілля; охорону здоров'я; інформаційну сферу; місцеве самоврядування та транскордонне співробітництво. Загалом, за час існування Ради Європи в зазначених галузях і сферах її компетенції було розроблено понад 200 конвенцій, угод, хартій та інших міжнародно-правових договорів, за допомогою яких відбувається зближення, гармонізація законодавства і правозастосовчої практики в державах-учасниках відповідно до вимог цих документів. Тому внесок Ради Європи в формування загальноєвропейського права вельми суттєвий і не обмежується захистом прав людини.

Непереконливим видається також обрання кількісного критерію для визначення поняття «європейське право», оскільки нинішній склад ЄС – це 27 держав-членів, і саме цей склад фіксує кордони території, в межах якої норми права ЄС мають обов'язкову силу. Натомість членами Ради Європи, як зазначалося вище, виступають 47 європейських держав.

Серед вітчизняних дослідників підходу щодо ототожнення європейського права і права ЄС дотримується, зокрема, О. О. Грінченко, яка вважає, що під європейським правом слід розуміти право ЄС, а також ту частину національного права держав-членів цього міждержавного об'єднання, що забезпечує реалізацію норм і принципів, які приймаються і вводяться в дію на рівні ЄС. При цьому О. О. Грінченко прямо заперечує проти включення до системи європейського права юридич-

них норм, що створюються в рамках Ради Європи і Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), а розглядає їх як складову європейського правового простору [4, с. 105].

Слід відзначити, що позитивом останньої дефініції є залучення до масиву європейського права частини національного права держав-членів ЄС, яка спрямована на забезпечення реалізації правових норм цього міждержавного об'єднання. Проте не тільки внутрішньодержавне право трансформується відповідно до вимог права ЄС; не менш важливий і «зворотний зв'язок»: право ЄС також формується під впливом концептуальних засад і практики, що властиві правовим системам держав-членів.

Загалом, варто погодитися з тим, що праву ЄС притаманна низка особливостей. Так, це право наділене верховенством, переважною юридичною силою відносно норм національного права держав-членів, і колізії між ними розв'язуються на користь першого. Правові акти ЄС (регламенти, рішення, а за визначених умов – і директиви) мають безпосередню, пряму дію в національних правових системах і обов'язкові не тільки для держав-членів та їх органів, а й для фізичних і юридичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією (тобто своїми рішеннями ЄС може зобов'язувати і уповноважувати також і приватних осіб). Отже, право ЄС є складовою частиною правових систем його держав-членів, а регламенти, директиви і рішення ЄС виступають також джерелами внутрішньодержавного права. Національні суди повинні безпосередньо застосовувати норми права ЄС [8, с. 1]. Зазначені специфічні риси вирізняють право ЄС з-поміж значної кількості інших правопорядків, які функціонують на теренах Європи та дозволяють дослідникам права ЄС стверджувати, що в рамках цього міждержавного об'єднання сформувалася навіть не окрема система права,

а самостійна правова система, що є автономною відносно національних правових систем держав-членів і міжнародного права [10, с. 124].

Разом з тим, ототожнення права ЄС і європейського права, на наш погляд, штучно обмежує розуміння останнього, адже європейське право складне, багатоаспектне і багаторівневе явище, якому притаманна внутрішня система і поділ на окремі структурні компоненти, пов'язані між собою. Право ЄС дійсно виступає дуже важливим, найбільш розробленим, можливо, навіть центральним компонентом цієї системи, але не єдиною складовою європейського права.

Хотілося б також зауважити стосовно тези, висловленої О. О. Гріненко про те, що право Ради Європи і ОБСЄ є складовою не європейського права, а європейського правового простору. Вбачається, що європейське право і європейський правовий простір – взаємопов'язані і взаємодоповнюючі категорії, які не можна протиставляти одна одній. При цьому визначальна серед них категорія «європейське право».

Термін «європейський правовий простір» має декілька смислових навантажень. Це простір, який охоплює правові держави Європи (тобто простір, в межах якого панує верховенство права). Наведене значення сформувалося в рамках ОБСЄ в руслі концепції розбудови т. зв. «загальноєвропейського дому» як способу подолання ідеологічного розколу і зближення, об'єднання Сходу та Заходу європейського континенту [1, с. 8]. Поштовхом для зближення європейських держав стали відомі історичні події кінця 80-х – початку 90-х рр.: перебудова в СРСР, падіння Берлінської стіни, ліквідація Організації Варшавського договору тощо. Ці події спонукали країни Центральної та Східної Європи (колишні країни соціалістичного табору), що відійшли від тоталітарних режимів, налагоджувати відносини з західноєвропей-

ськими державами, зокрема, шляхом набуття членства в Раді Європи. Прийняття до складу цієї організації країн Центральної та Східної Європи призвело до розширення її географічного простору та розповсюдження правових норм, розроблених в її рамках через інкорпорацію конвенцій, угод та інших міжнародно-правових договорів Ради Європи у національне право нових держав-членів. При цьому Рада Європи не ставила за мету досягнення одностійності національних правових систем, а прагнула гармонізувати право держав-членів на підставі спільних правових цінностей та принципів, таких, як демократія, верховенство права і захист прав людини, що у свою чергу, сприяло формуванню певного мінімуму загальноєвропейських правових норм. У цьому значенні термін «європейський правовий простір» почав застосовуватися також в рамках Ради Європи. Як свідчать документи цієї організації, гармонізація права європейських країн і створення єдиного правового простору в Європі і нині залишаються головними пріоритетами у діяльності Ради Європи.

Таким чином, у вузькому розумінні «європейський правовий простір» виступає просторовою характеристикою сфери дії європейського права, певний географічний регіон, на який поширюється його дія; територія, в межах якої здійснюється однорідне правове регулювання на підставі норм європейського права. У широкому значенні європейський правовий простір може бути охарактеризований як своєрідне правове поле, в межах якого співіснують і взаємодіють як національні правові системи європейських держав, так і наднаціональна правова система ЄС, а також правопорядки різних регіональних міжнародних організацій (Ради Європи, ОБСЄ, європейських міжнародних організацій спеціальної компетенції, таких, як Європейська асоціація вільної торгівлі, Організації економічного співробітництва і розвитку

в Європі тощо). В результаті цього відбувається формування європейського права.

У цьому контексті слушно видається думка М. М. Гнатовського, який наголошує, що внаслідок динамічності процесів правової інтеграції в Європі, європейське право все ще перебуває в процесі формування і розвитку. Середовищем для нього виступає європейський правовий простір, який окреслює просторові межі його дії [3, с. 45].

Вертаючись до тлумачення поняття «європейське право», наведене вище дає підстави стверджувати, що європейське право ширше за право ЄС. Останнє на сьогодні виступає складовою частиною, структурним компонентом європейського права загалом. Щодо подальших перспектив розвитку цього права, то в силу особливостей, притаманних юридичній природі як самого ЄС, так і його права, передбачити їх доволі складно. На думку російського вченого С. Ю. Кашкіна, з поступовим розвитком інтеграційних процесів у Європі воно має тенденцію перетворення на загальноєвропейське право, хоча на сьогодні таким ще не виступає [10, с. 172].

3. У своєму третьому значенні європейське право розуміється як частина міжнародного права, його регіональна підсистема. В рамках цього підходу до європейського права відносять: по-перше, договірне право європейських держав (тут термін «європейське право» використовується для позначення сукупності всіх міжнародно-правових норм, які містяться у двосторонніх і багатосторонніх договорах, укладених між державами Європи з різних питань). По-друге, право всіх європейських регіональних міжнародних організацій.

Серед українських вчених такий підхід до тлумачення поняття європейського права поділяє, наприклад, Ю. С. Шемшученко [15, с. 26], серед зарубіжних – М. Гердеген [2, с. 31], Ю. М. Колосов [5, с. 7] та інші науковці. Як вважають зазначені вчені, міжнародне право спільне для всієї міжнарод-

ної спільноти і як таке виступає підґрунтям для сучасної системи міжнародних відносин. Разом з тим, не можна заперечувати існування регіоналізму, що відображує особливості міжнародного співробітництва груп держав, які мають специфічні спільні інтереси, цілі та завдання. В основі регіоналізму лежать політичні, економічні, соціальні, військові, історичні та географічні фактори. Названі фактори обумовлюють укладання регіональних і субрегіональних міжнародних договорів, створення регіональних і субрегіональних міжнародних організацій. Імплементаційні особливості диспозитивних принципів і норм загального міжнародного права виражаються в їх конкретизації і навіть модифікації в міжнародно-правових актах регіонального характеру. В такому розумінні європейське право складається з трьох частин: універсальних норм і принципів, які застосовуються в Європі; регіональних норм і принципів, які діють в контексті загальноєвропейських міжнародних відносин; субрегіональних європейських міжнародно-правових актів [5, с. 7].

Слід відзначити, що наведене визначення європейського права найбільш поширене в міжнародно-правових дослідженнях. Позитивом такого підходу є те, що на сучасному етапі свого розвитку європейське право дійсно формується і розвивається здебільшого на наднаціональному і регіональному міжнародному рівнях. Причому правопорядки ЄС, Ради Європи, ОБСЄ та інших європейських структур не просто співіснують в межах європейського простору, а й активно взаємодіють між собою, що призводить до певного рівня узгодженості правових стандартів, які виробляються в рамках зазначених організацій, а потім імплементуються в законодавство їх держав-членів.

Однак тлумачення європейського права як частини загального міжнародного права має і певні вади. Зокрема, за такого підходу

фактично ігноруються особливості правових принципів, інструментів і механізмів, що притаманні європейському праву і суттєво відрізняють його від загального міжнародного права (суб'єктний склад, специфіка об'єктів і методів правового регулювання тощо). Крім того, «за дужками» залишається певна частина національного права європейських держав, яка є невід'ємною складовою європейського права. Це, поперше, правові норми і принципи, що історично склалися в рамках національних правових систем Європи і спільні для більшості європейських держав. Вплив зазначених норм і принципів на формування європейського права виявився в тому, що ініціаторами створення і відповідно членами міжнародних організацій Європи виступили переважно європейські держави, внаслідок цього в основу їх діяльності були покладені конституційні традиції та спільні правові цінності цих держав. По-друге, важливою складовою європейського права виступає також та частина національного законодавства (в широкому значенні цього слова) держав Європи, що зближується, трансформується, взаємно узгоджується, паралельно змінюється у різних галузях відповідно до положень правових актів європейських міжнародних організацій. Створені у результаті внутрішньодержавні правові норми фактично спільні для всіх європейських правових систем, а отже, виступають складовою загальноєвропейського права.

Таким чином, внутрішні правові норми держав Європи та міжнародно-правові норми регіональних міжнародних організацій (а також ЄС як наднаціонального міждержавного об'єднання) генетично взаємопов'язані і взаємозалежні. Їх взаємовідносини характеризуються тим, що європейське міжнародне і наднаціональне право та національне право європейських держав доповнюють і взаємно збагачують одне одного. Національне пра-

во є важливим джерелом міжнародно-правових договорів, які укладаються в рамках європейських міжнародних організацій [11, с. 8]. В них закріплюються найкращі здобутки, напрацьовані національними правовими системами і апробовані державами на практиці, особливо у сферах захисту демократії, гарантування прав і свобод людини, а також у правоохоронній, соціальній, економічній сферах тощо. У свою чергу, законодавство держав Європи формується і вдосконалюється з урахуванням правових актів ЄС та європейських міжнародних організацій.

4. Нарешті, в рамках четвертого підходу під європейським правом розуміється сукупність правових норм, які спільні для всіх або принаймні більшості європейських держав і народів. Європейське право у цьому розумінні виступає як спільне право Європи – загальноєвропейське право – на противагу національному праву окремих держав або міжнародному праву, що діє на універсальному рівні. В минулому до європейського права у цьому значенні належало церковне канонічне і римське право після його рецепції європейськими державами [10, с. 171]. Нині в рамках європейських національних правових систем, правової системи ЄС та правопорядків європейських регіональних міжнародних організацій на підґрунті спільних принципів і стандартів відбувається процес утворення нової системи загальноєвропейських правових норм.

Серед вітчизняних науковців такого розуміння європейського права дотримується, зокрема, Л. А. Луць. На її думку, європейське право – це новий юридичний феномен, який виник у другій половині ХХ ст. і нині є своєрідним правовим комплексом, що охоплює і норми міжнародного права (особливо у частині права міжнародних організацій), і норми права ЄС, і норми національного права. У цьому значенні європейське право містить ознаки і національного,

і міжнародного права, але водночас суттєво відрізняється від них, утворюючи автономний правовий режим [7, с. 109].

Наведений підхід є свідченням інтегративного розуміння і тлумачення змісту сучасного європейського права, що синтезує позитивні надбання інших концепцій, і тому більш повно відображує сутність цього складного багаторівневого явища.

Але не можна погодитися з тим, що європейське право є новим юридичним феноменом, який виник у другій половині ХХ ст. Вбачається, що формування європейського права почалося набагато раніше, а 50-ті рр. ХХ ст. можна розглядати лише як «сучасний етап реалізації давньої ідеї єдності Європи та створення спільного європейського права» [3, с. 14]. Питання щодо визначення початку та етапів перебігу становлення європейського права дискусійне. Наприклад, Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова пропонують шукати його витoki в локальних цивілізаціях, які існували на теренах Європи, а початком формування первинних засад європейського права вважають період від V до II ст. до н. е., коли відбувалося утворення права ранньої античності. Ю. М. Колосов пов'язує становлення і розвиток європейського права з падінням Західної Римської імперії у 476 р. та виникненням європейських держав [5, с. 10]. Існують й інші точки зору.

Важливо враховувати, що виникненню, становленню і розвитку європейського права як особливого явища сучасної правової реальності та водночас цивілізаційного феномена сприяла унікальна комбінація передумов природного, загальносоціального та духовного характеру. Зокрема, природні фактори визначалися географічними особливостями європейського континенту, в межах якого протягом багатьох століть співіснували десятки народів і держав. Географічний чинник виступив просторовою передумовою для становлення певного соціокультурного контексту, фор-

мування уявлення про сукупність сутнісних характеристик європейської цивілізації, невід'ємною частиною якої була і нині є європейська правова традиція. Вагому роль відіграли також історична спільність та схожість соціально-економічного розвитку європейських держав, наявність між ними тісних економічних і торговельних зв'язків, їх особливі політичні відносини тощо. Складаючись у ході цивілізаційного розвитку впродовж усієї історії Європи, ці передумови, з одного боку, сприяли утворенню спільних правових засад, насамперед загальних принципів права, властивих правовим системам європейських держав, а з другого – спонукали європейські держави до співробітництва та об'єднання, що потребувало формування відповідного правового підґрунтя, яким і виступило європейське міжнародне (а пізніше – і наднаціональне) право.

На початкових етапах генезис європейського права відбувався досить повільно і в основі своїй носив об'єктивний характер. Тільки починаючи з другої половини ХХ ст., процес його формування значно прискорюється та інтенсифікується в силу розгортання і поглиблення процесів європейської інтеграції. Особливістю нинішнього періоду розвитку європейського права є також підвищення ролі суб'єктивного правотворчого чинника, що виявляється у виникненні практичної необхідності створення певного масиву спільних правових норм, на підставі яких здійснюється правове регулювання інтеграційних заходів в Європі. Тобто процес формування європейського права все більше набуває свідомого, цілеспрямованого характеру. Мабуть, цей факт і змушує науковців вважати, що європейське право порівняно молодіє явище правової реальності, виникнення якого припадає на другу половину ХХ ст.

Отже, якщо виходити з інтегративного підходу до розуміння європейського права, можна дійти таких висновків. Євро-

пейське право є особливою багаторівневою системою взаємопов'язаних, взаємобумовлених та взаємодіючих норм, формування і дія яких відбувається як на рівні національних правових систем європейських держав, так і на наднаціональному (в рамках ЄС) і регіональному міжнародному (в рамках європейських міжнародних ор-

ганізацій) рівнях. Тому європейське право слід розглядати як складне, багатоаспектне і багаторівневе явище, якому притаманна внутрішня система і поділ на окремі структурні компоненти, пов'язані між собою. Як таке європейське право все ще перебуває в процесі динамічного формування і розвитку.

Література

1. *Борко Ю. А.* Общий европейский дом: что мы о нём думаем? / Ю. А. Борко, А. В. Загорский, С. А. Караганов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 232 с.
2. *Гердеген М.* Європейське право / М. Гердеген [пер. з нім.] – К. : К. І. С., 2008. – 528 с.
3. *Гнатовський М. М.* Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / М. М. Гнатовський. – К. : Видавничий дім «Промені», 2005. – 224 с.
4. *Грінченко О. О.* ЄС як особливий суб'єкт міжнародного права // Європейське право та порівняльне правознавство: Зб. статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. В. Кресіна; упор. О. В. Кресін, О. Д. Рожко. – Київ – Шамборі : Логос, 2010. – 588 с.
5. *Європейське міжнародне право* / [Отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова, П. В. Саваськов]. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 408 с.
6. *Європейське право* / [под ред. Л. М. Энтина]. – М. : Изд-во НОРМА, 2000. – 720 с.
7. *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): монографія / Л. А. Луць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
8. *Машикина А. Ю.* К вопросу о понятии европейского права // Академический юридический журнал. – 2003. – № 2 (12). – С. 1-2.
9. *Петрова Е. А.* Европейское право как юридический феномен: теоретико-правовой аспект // Європейське право та порівняльне правознавство: Зб. статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. В. Кресіна; упор. О. В. Кресін, О. Д. Рожко. – Київ – Шамборі : Логос, 2010. – 588 с.
10. *Право Європейського Союзу: Учеб. для вузов* / [Под ред. С. Ю. Кашкина]. – М. : Юрайт, 2010. – 1119 с.
11. *Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью* / [Сост. Т. Н. Москалькова и др.]. – М. : Изд-во «Спарк», 1998. – 388 с.
12. *Топорнин Б. Н.* Европейское право: учебник / Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 1999. – 456 с.
13. *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007* // Official Journal of the European Union [English edition] – 2007. – C-306 / 01. – P. 1.
14. *Харитонов Є. О.* Деякі питання класифікації європейських систем приватного права / Євген Олегович Харитонов, Олена Іванівна Харитонova: Серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства». Вип. 7. – К. : Логос, 2007. – 28 с.
15. *Шемшученко Ю. С.* Європейське право: теорія і практика // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: мат. науково-практ. конференції. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – 446 с.